

Cuprins

Prefață.....	7
Introducere: În căutarea „țiganului adevărat”?.....	11
UNU	
Din Evul Mediu.....	43
DOI	
Oameni chinuiți, oameni surghiuniți.....	79
TREI	
Iluminismul întunecat.....	107
PATRU	
Naționalism, rasă și demnitate.....	139
CINCI	
În flăcări.....	179
ȘASE	
Un nou început?.....	231
Postfață.....	287
Bibliografie.....	291
Mulțumiri.....	297

Prefață

ȚIGANII, ROMII ȘI NOMAZII sunt unii dintre cei mai marginalizați și mai defavorizați oameni din lume, în pofida faptului că sunt prezenți pe tot globul. Indiferent ce fac sau unde locuiesc, sunt rareori văzuți ca având un loc al lor într-o țară, fie geografic, fie social. O parte din marginalizarea lor provine din faptul că, de obicei, sunt excluși din lucrările de istorie. În același timp, au parte rareori de o istorie separată, căci se consideră că țiganii există într-o bulă de timp, neschimbată și neatinsă de viața modernă. De aceea, deși se scrie din ce în ce mai mult despre ei, țiganii fac parte dintr-un „trecut fără istorie”.

Această carte își propune să fie nu doar o introducere în istoria popoarelor rome, ci mai ales să demonstreze felul în care istoria lor se întrepătrunde cu istoria mare a lumii. Înțelegerea istoriei lor se poate face doar luând în considerare întemeierea și dispariția imperiilor, Reforma și Contrareforma, războaiele, extinderea domniei legii și a ordinii, formarea statelor moderne, Iluminismul și reglementarea în creștere a lumii: este la fel de mult o istorie a „noastră”, pe cât este și a „altora”.

Într-un volum atât de scurt nu este posibil să se acopere toate perioadele și toate locurile în profunzimea cerută de subiect. În schimb, ceea ce propun aici este o modalitate de a înțelege atât particularitatea popoarelor rome, cât și modul în care societățile în care acestea au trăit s-au preocupat de prezența lor. Inevitabil, aceasta a însemnat să mă concentrez pe anumite domenii și să exclud altele, dar întotdeauna cu scopul de a dezvălui cele mai importante tendințe și evenimente care au influențat istoria țiganilor. Perioada de până la sfârșitul secolului al XVI-lea urmărește migrația țiganilor atât în timp, cât și în spațiu, luând în considerare posibilele plecări din nord-vestul Indiei, migrația treptată către Balcani și primirea lor în Europa în epoca modernă timpurie. Din acest moment, cantitatea de dovezi disponibile pentru istorici crește semnificativ, permițându-ne să descriem modul în care s-au stabilit în Europa, în ciuda izgonirilor și a execuțiilor, precum și sosirea lor în Lumea Nouă.

Pentru perioada modernă, m-am concentrat mai ales pe evenimentele din patru țări, Marea Britanie, Germania, Franța și Bulgaria, ca mod de a da o anumită consecvență istoriei țiganilor. Aceste țări au fost alese pentru a explora modul în care diferitele tipuri de societăți și state au putut afecta recepția, tratamentul și experiențele popoarelor rome în timpurile moderne. De exemplu, naționalismul german a avut semnificații și rezultate foarte diferite de abordarea Imperiului Otoman multiethnic din care a luat naștere Bulgaria, iar ideile emergente de cetățenie și bunăstare au avut urmări diferite în Franța republicană, Bulgaria comunistă sau în democrația liberală relativ stabilă a Marii Britanii. În acest fel, putem vedea cum stereotipurile universale despre țigani ca fiind marginali, delincvenți, devianți sau romantici au avut rezultate diverse în diferite contexte naționale. Prin urmare, această carte este mai degrabă un punct de plecare în studiul istoriei țiganilor, deschizând, de asemenea, întrebarea

despre felul în care diferitele societăți au privit minoritățile din mijlocul lor. Așadar, în loc să presupun că istoria țiganilor spanioli, polonezi, scandinavi, americani sau argentinieni este mai puțin demnă de studiat, îmi propun să ofer o hartă care ar putea fi folosită de alții pentru a explora și alte țări, dincolo de sfera acestui volum.

Scrierea acestei cărți a fost o lecție salutară despre pericolele de a crede într-o viziune progresivă a istoriei: lucrurile nu se îmbunătățesc întotdeauna, mai ales dacă aparțineți unui grup etnic marginalizat. Dar nici nu a fost întotdeauna la fel de rău pe cât pare la prima vedere. Vom vedea cum instituția robiei a coexistat sub otomani cu o remarcabilă diversitate culturală și cu un grad crescut de autonomie; faptul că marcarea, mutilările și „vânătoarea de țigani” s-au petrecut în aceeași perioadă în care țiganii se stabileau în toată Europa și cum, în ciuda progresului, al educației și a atitudinilor față de minorități, lumea modernă nu a reușit să accepte popoarele rome în sânul societăților sale. Lipsa oricăror povești simple și liniare de progres este evidențiată într-o prezentare a execuțiilor țiganilor germani din secolul al XVII-lea, scrisă în 1932. Relatarea indignată a scriitorului a fost prefațată de următoarea observație:

Este, poate, o chestiune dificilă pentru mintea modernă, modelată de secole de toleranță umanistă, să ne imaginăm cu realism unele dintre procesele de bază în formarea civilizației noastre europene actuale. Dar ici și colo se păstrează imagini ale trecutului, prezentând dovezi clare ale modului în care statul a aplicat legea și ordinea.¹

¹ E. M. Hall, „Gentile Cruelty to Gypsies”, *Journal of the Gypsy Lore Society* (hereafter *pGLS*), 3rd series, XI/2 (1932), pp. 49–56.

Este evidentă ironia acestei observații, scrisă într-o perioadă în care național-socialiștii germani din cel de-Al Treilea Reich erau pregătiți să întărească legiferarea anti-romă și anti-sinti¹ pentru a avea un efect fatal. Mai recent, atacurile asupra romilor din fostul bloc sovietic, din anul 1989, expulzarea romilor din Italia și Franța, precum și evacuările nomazilor irlandezi de la Dale Farm în Marea Britanie, despre care s-a vorbit mult în presă, servesc pentru a demonstra cum, la multe secole după prima lor sosire în Europa, romii, țiganii și nomazii rămân niște intruși, legitimitatea prezenței lor fiind foarte contestată. Aceasta nu este o poveste simplă de progres de la represiunea brutală și de la marginalizarea din epoca modernă timpurie, prin încercările de asimilare și sedentarizare din secolul al XIX-lea, către o lume incluzivă și deschisă a multiculturalismului din secolul al XXI-lea.

¹ Sinti sunt un grup tradițional nomad a cărui prezență în Germania datează cel puțin din secolul al XVI-lea. La sfârșitul secolului al XIX-lea, ei și-au extins prezența în Belgia, Olanda, nordul Italiei, Franța și Rusia.

Introducere

În căutarea „țiganului adevărat”?

ÎNAINTE DE A MERGE MAI DEPARTE, trebuie precizat că nu există un singur cuvânt care să poată acoperi multitudinea de popoare care au fost numite sau care s-ar putea numi romi, țigani sau nomazi sau oricare dintre variațiile naționale ale acestor cuvinte de-a lungul timpului. Scrierile recente au confirmat cât de problematică este etichetarea „oamenilor cunoscuți ca țigani”, cu semnificații adesea puternic contestate și cu siguranță nu „neutre din punct de vedere politic”. Aceasta nu este numai o problemă de semantică, deoarece persoane și comunități întregi sunt încă deportate, mutate sau discriminate pe motiv că sunt sau nu sunt țigani/ romi/ nomazi.

Când țiganii au ajuns în Europa pentru prima dată, ei au devenit cunoscuți pe întregul continent drept „egipteni”, deoarece se credea că provin din „Micul Egipt” din Grecia, de unde și termenul de „țigan” (*gypsy* în engleză). De-a lungul timpului, s-au folosit și variații ale denumirii grecești *astigani*, precum *tsigane* și *gitano*. Totuși, pe măsură ce țiganii s-au

stabilit în țări diferite și s-au amestecat în acele societăți, au apărut denumiri noi care reflectau noua realitate. De exemplu, în Franța, aceștia sunt cunoscuți și sub numele de „boemieni”, datorită presupusei lor origini din Boemia, în Republica Cehă. În mod similar, în Germania și Italia de Nord, etniile sinti și ieniși au apărut ca grupuri separate încă din secolul al XVI-lea, iar dialectele lor romani conțin multe cuvinte împrumutate din limba germană. În schimb, nomazii irlandezi și scoțieni nu își revendică o moștenire romă, ci mai degrabă o tradiție nomadă autohtonă. Totuși, de-a lungul timpului, au menținut legături strânse cu familiile nomade de romi englezi și galezi. În plus, după cum vom vedea în nenumărate cazuri, guvernele și legiuitorii i-au pus adesea împreună cu alte grupuri sociale percepute ca nedorite – „falși egipteni”, vagabonzi, hoinari, persoane fără locuințe, alți nomazi – cu scopul de a-i controla, asimila sau elimina din societate.

În linii mari, deși variațiile naționale ale cuvântului „țigan” au fost folosite în mod tradițional pentru a descrie aceste comunități, din cauza sensului său peiorativ – cel mai adesea legat de murdărie, tâlhării și activități antisociale – activiștii romi contemporani au contestat utilizarea acestui termen, propunând alternativa rom/ rrom („om” sau „persoană” în limba romani) pentru un individ și romi pentru identitatea colectivă. Totuși, acest termen este folosit mai ales în comunitățile din sud-estul și estul Europei. Dar în Marea Britanie, de exemplu, se folosesc mai degrabă termenii de țigan, nomad sau *romani* (când se referă în mod specific la țiganii englezi și galezi), mai ales ca o modalitate de a face explicite moștenirile diferitelor comunități.

Deși aceste denumiri ajută la creșterea vizibilității diferitelor comunități cu moșteniri asemănătoare, dar dispersate, în același timp, ele creează o serie de dificultăți pentru istorici. După cum vom vedea, o mare parte din dovezile despre începuturi sunt fie genetice, fie lingvistice, ceea ce ne ridică o problemă: deși putem

să urmărim dezvoltarea limbii romani de-a lungul timpului și locurilor, ceea ce nu putem cunoaște este modul în care s-au referit la ei înșiși cei care au folosit diferitele variante ale acestei limbi. Există anumite relatări scrise care ne ajută să înțelegem relațiile țiganilor cu alte popoare, dar nu sunt suficiente. În primul rând, ori de câte ori ne uităm la o sursă, indiferent dacă este o relatare din Imperiul Bizantin despre acrobații *astigani*, o descriere din secolul al XVII-lea a unei „vânători de țigani” sau rapoarte ale poliției din secolul al XX-lea despre evacuările țigănești, avem de obicei de-a face cu descrieri și impresii ale altor popoare despre ei și nu ale țiganilor înșiși. Deși uneori ni se spune că oamenii în cauză „s-au numit pe sine țigani”, realitatea este că un observator extern a descris subiecții într-un mod anume și a folosit o anumită etichetă. Oamenii în cauză s-ar putea să se fi gândit la ei înșiși ca fiind „țigani”, dar trebuie să fim conștienți de faptul că s-ar fi putut referi la ei înșiși și în alte feluri – prin meseria lor (în calitate de negustori nomazi sau de fierari, de exemplu) sau în relație cu grupul familiei lor extinse – în același timp, eventual, acceptând sau respingând faptul că alții îi percep drept „țigani”. La aceasta se adaugă faptul că au existat destule momente de-a lungul istoriei în care ascunderea identității țigănești a fost o problemă de viață și de moarte, precum și momente – de exemplu, când cineva s-a prezentat ca ghicitor – când apartenența la neamul țigănesc a reprezentat un avantaj evident.

O altă dificultate în puzzle-ul descrierilor exterioare este cea a țiganului „impur” sau doar „pe jumătate” țigan. Deja în secolul al XVI-lea, legiuitorii își puneau problema „egiptenilor falși”, bănuți că trăiau ca țiganii, deși nu erau de fapt țigani: vagabonzii și alți oameni care „au devenit țigani” erau considerați drept o amenințare profundă la adresa ierarhiei sociale, întrucât alesi-seră un alt mod de viață. Pentru a înțelege apariția și semnificația acestui fapt, trebuie să analizăm istoria scrierilor despre țigani.

Deși țiganii au atras atenția comentatorilor și legiuitorilor încă de la început, dovezile despre aceștia sunt puține până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când savanții iluminiști, precum Hermann Grellmann, au început să exploreze atât originile, cât și locul lor în societatea europeană. Din acest moment există numeroase scrieri, o mare parte dintre acestea fiind stimulate de membrii Societății Țiganilor Lore și accesibile prin intermediul Revistei Societății Țiganilor Lore.

Această societate a fost înființată în 1888 și își avea sediul la Universitatea din Liverpool. A publicat și susținut activitatea unui corp internațional de profesori și savanți amatori, care se numeau „țiganologi” și care au efectuat cercetări de teren și studii de arhivă în Europa și America de Nord. Un element esențial pentru identitatea multora dintre acești savanți a fost acceptarea lor ca persoane individuale în cercurile țigănești (ca *rom rai* – domn țigan). Un articol din 1892 definește un *rom rai* ca fiind „un secretar privat, consilier juridic, medical și spiritual, un arbitru general pentru prietenii săi romi”, iar un scriitor compară „un *rom rai* înconjurat de un grup de țigani cu Hristos stând în mijlocul discipolilor săi”. Deși acum este ușor să condamnăm tonul superior cu care erau descriși țiganii în relație cu savanții asemănători cu zeii, fără îndoială că mare parte din ceea ce știm despre țigani provine din munca acestor profesori. Aceasta este totuși o sabie cu două tăișuri: deși țiganologii ne-au lăsat un corp de dovezi și de detalii, trebuie să subliniem că studiile lor au idealizat adesea țiganii.

Alături de încercările artistice de a surprinde un stil de viață centrat în jurul caravelor pitorești, interesul pentru țigani s-a concentrat în mare măsură pe înregistrarea originilor, a limbii și a obiceiurilor lor. Țiganologii erau preocupați în mare parte de strămoșii țiganilor și de emiterea teoriilor despre „rasa pură” a țiganilor, care de multe ori era legată de utilizarea limbii romani și de modul de viață nomad, de anumite obiceiuri de căsătorie

și tabuuri de curățenie. Se credea că neamul țiganilor nu poate rezista să locuiască în case pentru că nomadismul ar fi transmis prin naștere, iar că moartea era marcată de arderea superstițioasă a bunurilor. Toate acestea erau legate de căutarea de a înțelege relația lor cu societatea modernă sau mai degrabă separarea lor față de aceasta.

Țiganologii au căutat să descopere și să înregistreze limba și cultura țiganilor înainte ca acestea să dispară. Astfel, ei erau un produs al epocii victoriene prin faptul că doreau clasificarea și înțelegerea lumilor fizice și sociale, dar erau la fel de inspirați și de o dorință nostalgică de a descrie moduri de viață aparent amenințate de urbanizare și industrializare. Mulți dintre susținătorii țiganilor și ai stilului lor de viață romantic, au fost atrași de ideea „întoarcerii la natură”. Ei erau foarte preocupați de avantajele evadării din civilizație, unul dintre acestea fiind bucuria de a deveni una cu natura. Scrierile rezultate au glorificat „vagabondul”, precum și țiganii, presupunând că a locui la țară și a participa la activități „simple”, cum ar fi mersul pe jos sau cu caravana, ar aduce automat omul mai aproape de natură.

Pe de altă parte, un alt grup de oameni devenise tot mai interesat de viețile, obiceiurile și originile țiganilor și ale celorlalți nomazi. O temă puternică în descrierea țiganilor a fost întotdeauna calitatea lor de a fi străini: nu doar aspectul lor, ci stilul de viață, religia și moralitatea lor. *Cronica din Magdeburg* din 1417 a descris acrobații țigani drept „negri și hidoși”, iar nenumărate istorisiri ulterioare leagă apariția lor de un comportament deviant, de obicei incluzând furt, vrăjitorie, promiscuitate, răpire de copii și chiar canibalism. Iluminismul nu a înlăturat această gândire, dar a adus o idee nouă, aceea că toți membrii rasei umane aveau capacitatea de îmbunătățire. Însă, pe parcursul secolului al XIX-lea, această idee s-a suprapus din ce în ce mai mult cu idei noi, de „rasă”: idei emergente despre evoluție, combinate cu încercări de a justifica inegalitățile sociale, colonialismul și

diferențele dintre națiuni pentru a produce ceea ce a devenit cunoscut sub numele de darwinism social. Aici „supraviețuirea celui mai puternic” a fost folosită pentru a explica „firescul” imperialismului european, natura superioară a nord-europenilor față de „rasele latine” și chiar dominația claselor superioare și mijlocii asupra clasei muncitoare. Și, într-adevăr, în partea cea mai de jos a ierarhiei sociale se afla o masă schimbătoare de devianți, neatinsă de progres și care amenința ordinea socială. Astfel de atitudini și-au găsit rădăcinile în preocupările de la începutul epocii moderne față de „cerșetorii învederați” și față de de vagabonzi. Acestea s-au combinat cu suspiciunea față de „străini” și cu dorința de a-i expulza. Odată cu schimbarea ideilor cu privire la scopul și posibilitățile statului aduse de Iluminism, expulzarea a fost înlocuită tot mai mult de încercări de reformă și asimilare. În anumite părți ale Europei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la aceste preocupări s-au adăugat anxietățile față de identitatea națională. De exemplu, statul german emergent a căutat în special să definească tot mai mult cine era un individ „nedorit” în interiorul frontierelor sale.

Așadar, spre deosebire de „romantici”, care erau preocupați de pierderile inevitabile ale țiganilor în fața modernității, cei care au văzut țiganii ca pe niște devianți au fost uniți în ideile lor că aceștia nu vor dispărea decât dacă vor exista acțiuni concertate. Cei care îi percepeau ca pe niște devianți aveau însă păreri diferite despre ce măsuri erau necesare pentru ca țiganii să dispară. Misionarii au văzut un răspuns în Biblie și în convertirea lor la creștinism; educaționarii au văzut o soluție în alfabetizare; reformatorii, funcționarii publici și comuniștii au văzut o soluție în reglementare, sedentarizare și asimilare; iar eugeniiștii au văzut o soluție în sterilizare sau chiar în exterminare. Totuși, ceea ce-i unea atât pe „romantici”, cât și pe reformatori erau două lucruri: modul asemănător în care îi descriau pe țigani și un îndemn de a face distincția între țiganul „adevărat” și „egipteanul fals”.